

РАННІ РЕВОЛЮЦІЇ І ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ НОВОГО ТИПУ

Держава нового типу є продуктом небувалого до тих пір соціального потрясіння, яке призвело до кардинальних (насильницьких) змін попереднього соціально-економічного та політичного укладу і системи цінностей — революції. Революції, які стали безпосереднім «атрибутом» початку нової епохи, відбувалися в різних країнах і в різні часи. Найраніше в епоху революційних потрясінь вступила західна цивілізація, але залежно від ступеня дозрівання необхідних умов цей процес проходив нерівномірно і тривав кілька століть. Тому революції, які відбувалися в західному світі, можна умовно поділити на: ранні (XVI – XVII ст.) – голландська й англійська; останньої чверті XVIII ст. – американська і французька, середини XIX ст. – революції у Німеччині та в деяких інших, т.зв. периферійних державах.

Перші політичні події, що визначили державні і правові тенденції нового суспільства, відбулися в другій половині XVI ст. в Голландії (Нідерландах). Докорінний поворот, що відбувся там ще в надрах станового ладу, нерідко визначають як ранню буржуазну революцію, але за формою це був національно-визвольний рух проти правлячої іспанської династії Габсбургів, яким належали Нідерланди. Хоча зв'язок з іспанськими монархами не був занадто міцним (у країні зберігалися Генеральні штати, нею керував статхаудер (штатгальтер) – намісник іспанського короля), чужоземне панування давало про себе знати.

До середини XVI ст. система управління, що була запроваджена іспанською короною, та її політика вступили у протиріччя з соціально-політичними прагненнями населення Нідерландів. Країна (особливо її міста) стала центром світової морської торгівлі. Склався значний прошарок

найбагатших буржуа, пов'язаних з торгівлею і ремісно-мануфактурним виробництвом. Впливове, хоч і нечисленне місцеве дворянство було невдоволене військовими авантюрами імператора, для якого Нідерланди постійно виступали плацдармом, а також його грабіжницькою податковою політикою. Громадське невдоволення акумулювалося в масовій підтримці містами й селянством реформаційної течії кальвінізму, що поширилася в Європі. У країні наростав національно-визвольний рух, у результаті якого «заколотні» Генеральні штати прийняли акт про скинення Філіпа II. Так, у 1581 р. були закладені основи нової держави – Республіки Об'єднаних провінцій (до неї увійшли північні провінції, у той час як південні, незважаючи на завзяту боротьбу, залишалися під владою Іспанії) [4, 153].

Найважливішу роль для утвореної Республіки Об'єднаних провінцій відіграв акт про укладання між ними Утрехтської унії від 23 січня 1579 року. Цим документом була закладена нова форма державної єдності, визначені межі державних повноважень Республіки та сімох провінцій, що увійшли до її складу.

Провінції утворювали конфедеративний союз, у якому об'єднаній владі належали військово-політичні й фінансові повноваження. Конфедерація проголошувалася нероздільною. Військово-політичні основи союзу передбачали обов'язок спільного захисту, а також допомогу в боротьбі проти державних зазіхань сеньйорів, принців тощо. Утрехтський акт вирішував загальні питання громадянських прав: заборонялося обмежувати волю пересування жителів, встановлювалося самовизначення провінцій у справах релігії тощо.

Справами Об'єднаної республіки мали відати Генеральні штати, котрі утворювалися на основі пропорційного представництва, залежно від того, скільки провінція понесла витрат на військові цілі. Але кожна з провінцій мала у Штатах тільки один голос, і це забезпечувало їй політичну рівність у складі конфедерації. Штатам доручалися всі справи, передані до компетенції конфедерації [2, 58].

Замість ліквідованих урядових органів колишнього режиму були створені загально-адміністративні ради, що формувалися Генеральними штатами. Найбільш важливою з них була Державна рада, котра формально виконувала функції уряду.

У ході створення нової державності висувалися принципово нові державно-політичні ідеї, які реалізовувалися при побудові основ «конституційного» ладу. Серед них принцип народного суверенітету, котрий знайшов відображення у зверненні міської опозиції до Генеральних штатів 1576 року. «За відсутністю законного государя, – зазначалося у цьому документі, – суверенітет належить народові, а не вам, добродію, тому що ви є ніким іншим, як слугами, посадовими особами й депутатами зазначеного народу. Ви володієте всіма вашими повноваженнями та інструкціями обмежено не тільки в часі, але й стосовно справ...» [5, 267] .

Ідея народного суверенітету була доповнена ідеєю про політичний договір, що його народ укладає з государем на основі природного права. Відповідно до кальвіністської доктрини, репрезентованої теорією Альтузія (поч. XVII ст.), такий суверенітет знаходив відображення в договорі правителя з народом, представленим станово-організованим корпусом влади. Тому «республіка», що формувалася, будувалась як складне поєднання різних «поверхів» станових установ на основі традиційних Штатів.

Державний уклад, що сформувався в Республіці Об'єднаних провінцій у ході політичного самовизначення, за своїми принципами ще не був державністю нової епохи. Він був багато в чому традиційним, побудованим на станово-корпоративних началах з підміною загальнонаціонального представництва представництвом дворянства та міського патриціату і в цьому плані мало чим відрізнявся від політичного устрою італійських міських республік-комун [6, 89]. Державний устрій Республіки Об'єднаних провінцій не відповідав і політичному ідеалові епохи про державу, котра засновувалася на вільному волевиявленні людини; не було й мови про якийсь поділ законодавчої та урядової влади; значну роль у системі органів державної влади відіграли

напівмонархічні стадхаудери. Оновлення державного устрою було значним лише настільки, наскільки воно було пов'язане з «духом свободи», насамперед релігійної, і поступовим поширенням цього духу в реальній політиці на інші сфери громадського життя і приватного права [3, 216].

Ужиті в ході революції заходи (скасування іспанських законів, реформи бюрократичного апарату, затвердження кальвінізму як офіційної релігії тощо) виявилися важливими для розвитку капіталізму, який спирався переважно на торгово-грошовий капітал. Але з середини XVII ст. Голландія, – найбагатша на той час країна Європи, – поступається своїм місцем іншим країнам, насамперед Англії, швидкий розвиток котрої був зумовлений революційними подіями.

На відміну від голландської, англійська революція відбувалася за всіма «законами» революцій. Один із них говорить, що коли соціально-економічний розвиток вступає у протиріччя з більш відсталою політичною структурою, яка стримує його, це призводить до виникнення загальнонаціональної кризи. Звичайно, такі кризи стимулюються поразками у війнах, невдалою політикою уряду, що провокує невдоволення найширших верств суспільства й таким чином приводить до революційної ситуації і, власне, до початку революції. Період такої кризи Англія зазнала на початку XVII ст., коли нова соціально-економічна ситуація, пов'язана зі значними зрушеннями в господарському житті країни, потребувала відповідних змін і в державно-політичній системі.

За часів правління перших королів з династії Стюартів (Яків I і Карл I – 1603 – 1649 рр.) криза набула форми відкритого політичного протистояння між абсолютною монархією (яку цілком підтримували аристократія, частина дворянства північно-західних областей, англіканське духовництво) і новими, модернізованими, верствами суспільства [10, 172].

Архаїчна економіко-правова політика монархії зберігала станово-корпоративний характер, тоді як у країні сформувався новий прошарок дворянства, залучений до торгово-промислової діяльності. У результаті змін, викликаних «огородженням» земель, у XVI ст. виник значний прошарок великих і середніх орендарів земель, які закладали основу майбутнього

підприємницького класу.

Державний апарат абсолютизму, незважаючи на чисельне зростання й ускладнення структури, виявлявся все менш здатним керувати країною в інтересах суспільства й, відповідно, до сформованого права. У практику увійшла купівля адміністративних посад, включаючи дворянські титули. Адміністрація абсолютизму вдавалася до примусових позик для запобігання хронічного дефіциту фінансів. Корупція, що зростала, викликала загальне невдоволення. Традиційне британське самоврядування, особливо міське, потроху відмежовувалося від абсолютистської адміністрації [9, 164].

Кризи неодноразово виникали й раніше. Але, зумовлюючи повстання, палацеві перевороти тощо, вони ніколи ще не приводили до руйнування старих підвалин, до революції. Інший «закон» революції говорить про те, що для успіху революції необхідним є певний рівень свідомості людей, який дозволяє зруйнувати традиційні уявлення про непорушність політичного порядку, божественного походження влади й повірити в можливість зміни державного ладу.

В Англії роль ідейних натхненників революції належить пуританам – англійським кальвіністам. Пуританізм як релігійна течія, спрямована проти англіканської церкви, виник задовго до революційної ситуації у країні. Проте у 20 – 30-ті рр. XVII ст. він набув політичного характеру й перетворився на ідеологію широкого руху проти абсолютизму. Найважливішим наслідком цього руху стало поширення в суспільстві свідомості нагальної потреби змін як у церкві, так і в державі. Однак у ході революції пуританізм розколовся. Пресвітеріани, які представляли велику буржуазію й земельну аристократію, проповідували ідею конституційної монархії. ІнDEPENDенти – представники середньої і дрібної буржуазії – у цілому були згодні з ідеєю конституційної монархії, але разом із тим пропагували виборчу реформу, визнання за вільною людиною таких прав, як свобода совісті, слова тощо. Левелери – найбільш радикальне крило, що поєднувало ремісників, вільних селян, – вимагали встановлення республіки, рівноправності всіх громадян [8, 243].

Усе це привело Англію 20 – 30-х рр. XVII ст. до революційної ситуації, коли криза відносин абсолютистської державності та суспільства набула вигляду конкретного протистояння корони й парламенту.

Пошук та утвердження нових форм організації влади відбувалися в умовах гострої соціально-політичної боротьби, яка призвела до громадянської війни. Протистояння старого і нового знайшло відображення в конфлікті між парламентом і королем, що досяг апогею за часів Карла I. У 1628 р. парламент подав на затвердження королю Петицію про право, в якій містилася значна частина державно-правової програми майбутньої революції: декларувалися основи так званої історичної конституції (Великої Хартії вільностей 1215 р.), підтверджувалися права парламенту, в тому числі на виключне вотування податків, засуджувалися дії королівської адміністрації, яка порушувала закони королівства. У документі було відбите питання, що має суттєве значення для форми державного правління – про межі королівської прерогативи (виключних королівських прав), прав короля стосовно життя і майна підданих.

Петиція, спочатку прийнята королем, згодом була анульована, а парламент у 1629 р. розпущений. В Англії настав період 11-річного безпарламентського правління, протягом якого криза влади й опозиція короні набули форми, близької до громадянської війни. У цей період король для поповнення скарбниці одноосібно уводив нові збори і штрафи, припиняючи невдоволення у країні за допомогою надзвичайних судів. Однак в умовах війни з Шотландією король був змушений знову звернутися до парламенту. У квітні 1640 р. він скликав новий парламент, від якого вимагалось затвердження нових фінансових субсидій. Парламент висунув зустрічні вимоги, в результаті чого був розпущений (звідси й походить назва Короткий) [5, 326].

У листопаді цього ж року король знову змушений був скликати парламент, який на цей раз функціонував з 1640 по 1653 р. і увійшов в історію під назвою Довгий парламент. Скликання нового парламенту послужило початком революції і краху монархії в Англії. Діяльність цього парламенту стала головною політичною формою перетворень у країні. Прийняті ним рішення

були спрямовані:

- проти державної церкви, в результаті чого єпископи були вигнані з Палати лордів, що суттєво змінило співвідношення сил у парламенті на користь Палати громад;
- на створення відповідальної перед парламентом адміністрації – судом імпічменту були засуджені граф Стаффорд, архієпископ Лодд;
- на скорочення судових повноважень корони – були ліквідовані всі суди королівської прерогативи, а замість них підтверджені повноваження судів загального права, що історично перебували під впливом статутного права парламенту [1, 164].

Спеціальним актом були знищені такі важливі органи королівського абсолютизму, як Зоряна Палата і Висока Комісія, прийняті й інші парламентські акти, що спрямовувалися на обмеження абсолютної влади короля, а відтак і на зміну існуючої форми правління.

Найважливішими були рішення, пов'язані із забезпеченням незалежності парламенту від корони. Щоб уберегти себе від несподіваного розпуску, Довгий парламент прийняв два важливих документи: Трирічний акт (15 лютого 1641 р.), який передбачав скликання парламенту кожні три роки незалежно від волі короля, й Акт, відповідно до котрого цей парламент може бути розпущений тільки за власним рішенням. Тим самим парламент із королівського органу влади перетворювався в національний. Ці та інші акти (наприклад, про виключні права парламенту в питаннях оподаткування), були узагальнені й подані королю для затвердження у вигляді великої петиції під назвою «Велика ремонстрація» (1 грудня 1641 р.) [2, 253].

Король, котрий не бажав далі йти на поступки, у 1642 р. розпочав війну проти парламенту, що закінчилася через чотири роки повною поразкою його військ і полонем самого короля. Форму правління цього періоду в літературі,

як правило, визначають як «конституційну монархію», хоча за змістом нова система влади, в котрій домінував парламент (створення мережі виконавчих комітетів, прийняття резолюції про власне законодавче верховенство та визнання зрадою непокору парламенту) являла собою республіку, засновану: на законодавчому та судовому верховенстві парламенту; на підпорядкуванні парламенту виконавчої влади; на підтримці Палати громад (общин), що формувалася на основі виборного представництва і переважала в парламенті. Таке домінування парламентсько-представницького правління викликало сумніви стосовно доцільності збереження монархії й визначило основний напрямок завершального етапу революції [5, 326].

Як уже було зазначено, перша громадянська війна (1642 – 1646 рр.) завершилася поразкою короля та його політичного угруповання. Після декількох військових невдач королівської армії Карл I втік до союзних шотландців, котрі, однак, спираючись на угоду з новою владою, видали короля парламентові за чималий грошовий викуп. Зворотнє значення в ході громадянської війни мало створення нової парламентської армії (так званої армії Нового зразка), одним із найвидатніших керівників якої став генерал Олівер Кромвель (1599 – 1658 рр.) – командуючий кіннотою та лідер помірнореспубліканського протестантського крила в армії й парламенті. Перемога в першій громадянській війні та поразка монархії стимулювали відокремлення різних ідейних і політичних течій у колах парламентських прихильників. Почали наростати розбіжності між різними течіями парламентської опозиції, але цей процес був «приглушений» Другою громадянською війною, що вибухнула в 1648 році. На захист монархії піднялися головним чином шотландські аристократи-пресвітеріани, однак армія Кромвеля придушила їх виступи й розігнала монархічно налаштованих членів парламенту. Політична влада перейшла до рук індепендентів. Палата общин 4 січня 1649 р. проголосила себе носієм верховної влади в Англії, постанови якої мали силу закону без згоди короля й палати лордів. Після суду над королем та його страти наприкінці березня 1649 р. королівське звання й верхня палата були скасовані

[6, 79].

Конституційне закріплення республіканської форми правління було довершено Актом 19 травня 1649 р., згідно з яким у державі встановлювалася нова система влади. Її головним елементом виступав парламент, що складався з однієї палати громад. Повноваження парламенту були визначені ще до офіційного оголошення республіки. У постанові про проголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) палата громад визнавала народний суверенітет як основу будь-якої влади, представницьку і виборчу від громад організацію вищої влади, необмежені законодавчі повноваження представників громад. Парламент зосередив у своїх руках практично всю повноту державної влади, включаючи організацію уряду й адміністрації, керівництво армією та вищий судовий контроль. Однією з характерних рис нової державної форми було те, що одна крайність — королівський абсолютизм змінилася іншою — «парламентським абсолютизмом».

Вища виконавча влада передавалася Державній раді (утворена 7 листопада 1649 р.) з 41 члена. Радники обиралися парламентом на один рік з компетентних людей — військових, юристів, учених. До першого складу Ради увійшли О. Кромвель, П. Пен, Д. Мільтон. Беззмінним її головою був У. Бредшоу — глава суду над королем. Формально Раді належали тільки повноваження щодо виконання рішень парламенту, фактично ж у ній та в підпорядкованих їй комітетах, утворених ще в 1642 – 1644 рр., зосередилася урядова влада. Такий перерозподіл повноважень від парламенту до урядових інститутів також був своєрідною рисою нової республіки [5, 328].

Політична система влади нової республіки була нестабільною. Наприкінці 1653 року Рада офіцерів підготувала проект акту про нову форму правління, який дістав назву «Знаряддя управління». Згідно зі ст. I цього документа вища законодавча влада в Англії, Шотландії та Ірландії зосереджувалася в особі лорда-протектора і народу, представленого в парламенті. Щоб до однопалатного парламенту потрапили тільки представники буржуазії і джентрі, акт передбачав високий майновий ценз для виборців (200 ф. ст.). Крім того,

виборчих прав позбавлялися католики й особи, що брали участь у війні на боці короля.

Виконавча влада в державі довірялася лордові-протектору – О. Кромвелю і Державній раді, кількість членів котрої могло коливатися від 13 до 21. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: він здійснював командування збройними силами, за згодою більшості ради міг оголошувати війну й укладати мир, призначати нових членів вищого виконавчого органу й офіцерів, поставлених на чолі адміністративних округів. Головною опорою протектора залишалася армія. Для її утримання та покриття інших витрат урядом вводився щорічний податок, що не міг бути скасований чи зменшений парламентом без згоди лорда-протектора.

Особиста влада представника індепендентів за своєю суттю і формою не могла забезпечити довгострокових інтересів буржуазно-дворянської верхівки, що значно зміцнила свої позиції під час революції. Оскільки головним супротивником буржуазії і джентрі стала тепер не королівська влада, а рух низів, смерть Кромвеля в 1658 р. прискорила угоду цих, верств з феодальною аристократією, яка прагнула повернення до «законної влади». Це знайшло своє відображення в реставрації монархії Стюартів в 1660 році.

Необхідно зазначити, що держави станово-кастового суспільства, які передували державі нового типу, справедливо називалися рабовласницькими й феодальними, оскільки являли собою політичні інститути, котрі юридично й фактично представляли інтереси привілейованих класів – рабовласників та феодалів. Ідеалом же нової епохи – епохи громадянського суспільства – стала рівність усіх людей, а держава, відповідно, – політичним інститутом, який має представляти їх інтереси, створювати умови для реалізації цієї рівності. Однак запропонована раніше Ж.-Ж. Руссо назва «суспільна держава» (ще придатнішою є, на нашу думку, «загальнонародна держава», використана опісля у СРСР), яка цілком би підходила для позначення сутності нового типу держави, закріпилася лише в перших програмних і конституційних документах періоду ранніх революцій. Та, нажаль, за новим типом держави міцно усталилася назва

«буржуазна».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Из истории буржуазных революций нового времени. – М., 1985. – 467 с.
2. История буржуазного конституционализма XVII – XVIII. – М., 1983. – 642 с.
3. История политических и правовых учений. – М., 1988. – 584 с.
4. История государства и права зарубежных стран. В 2-х ч. Учеб. для вузов. 2-е изд. Под ред. Проф. Крашенинниковой И.А. и проф. Жидкова О.А. – М., 1999. – 429 с.
5. Конституции зарубежных государств. – М., 1997. – 627 с.
6. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Вид 3-тє. – К., 2001. – 389 с.
7. Сборник важнейших документов по международному праву. Т.1. – М., 1997. – 731с.
8. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2003. – 438 с.
9. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М., 1996. – 583 с.
10. Хрестоматия по новой истории 1640 – 1870 / Под ред. В.Г.Сироткина. – М., 1990. – 595 с.